

Ж.А.Құсайынова

Проблемы кодирования модального значения, декодирования

В статье рассматривается психолингвистический аспект категории модальности. Выделение значения модальности у некоторых используемых морфологических форм и предложений приводит к сложностям. Автор доказывает потребность лингвистического анализа при помощи кодирующих и декодирующих контекстов. Модальная закономерность в статье сопоставляется на уровне контекста.

The psycholinguistic category of modality is considered in this article. It's difficult to distinguish the modal meaning of some morphological forms and sentences. The necessity of linguistic analyses by means of coding and decoding contexts was proved by the author. The reflection of the subjective and objective modality has been confirmed by examples.

ӘОЖ 811.512.122'373.62

Ә.Н.Насыритдинова

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана

Қазақ тіліндегі ғылыми-техникалық терминдердің қалыптасу кезеңдері

Мақалада қазақ тіліндегі ғылыми-техникалық терминдердің қалыптасу тарихы мен даму ерекшеліктері қарастырылды, себебі ғылым мен техниканың дамуы әр сала терминдерінің жасалуын талап етеді. Мақала авторы қазақ тіліндегі техникалық терминдердің қалыптасу тарихын төрт кезеңге бөліп қарастырды. Әр кезеңдегі техникалық терминдердің жасалу жолдары мен тәсілдерін, даму ерекшеліктерін сипаттай келе, олардың терминжасам тәсілдерінің барлық түрлері арқылы қалыптасқанын дәлелдеді.

Кілтті сөздер: ғылым мен техника, кезең (дәуір), терминология, ғылыми-техникалық терминдер, техникалық терминдер, аударма әдебиет, алғашқы баспасөз, терминжасам, терминжасам тәсілдері (амалдары).

Ғылыми әдебиеттерді, терминдерді қазақ тіліне аудару үдерісінің даму кезеңін шартты түрде 4-ке бөлуге болады:

1. XIX ғасыр мен 1920 жылдарға дейінгі кезең. Бұл кезеңде ғылыми мәлімет беретін мәтіндер алғаш рет қазақ тіліне аударыла бастады.

2. 1920–1940 жылдар аралығы. Бұл аралықта қазақ тілінде нақты ғылым салаларына арналған алғашқы аударма еңбектер жарық көрді.

3. 1940–1990 жылдар. Бұл уақытта аударма әдебиеттер тілінде орыс тіліне басымдық берілді, яғни термин аударуда орыс тілінен өзгеріссіз қабылданды.

4. 1990 жылдан бергі кезең. Ғылым мен техниканың дамуына және заман талабына сай ғылыми-техникалық әдебиеттердің қазақ тіліне барынша аударылып жатқан кезеңі.

Сонымен, қазақ тіліндегі ақпараттық аударма жасаудың алғашқы талпыныстары XIX ғасырда жатыр. Ол кезеңде газет-журнал беттерінде жарық көрген аударма мақалалардың көбі халыққа ғылым саласындағы жаңалықтарды жеткізуді мақсат етті. Дегенмен де нақты ғылым саласына қатысты, оның барлық заңдылықтары мен қағидаттарын ашып көрсететін еңбек болмаса да, зерттеу еңбектерінде «жартылай ғылыми мазмұнды әдебиет», «ғылыми-көпшілік әдебиет» атауына ие болып жүрген олардың негізгі құндылығы қазақ тілінде термин қалыптастыруда алғашқы қадам жасағандықтарында.

М.Балақаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов қазақ тіліндегі ғылыми әдебиеттер тілінің қалыптасу бастауын Қазан төңкерісінен кейінгі дәуірге жатқызады [1]. М.Балақаевтың айтуынша, ертедегі ғылымға қатысты кейбір кітапша, мақалалар ғылыми стильдің негізгі даму арнасы бола алмайды. Мысалы, Қадырғали Жалайыридың тарихи шығармасы «Жами ат-Тауарих» жылнамалар жинағы мазмұны жағынан ғана емес, тілі жағынан да өте құнды. Дегенмен, біз осы трактат жазылған дәуірде,

яғни XVI ғасырда, ғылыми стиль пайда болды деп айта алмаймыз. Өйткені ғылыми әдебиет стиліне тән тілдік ресурстар ғылымның дамуымен, ғылыми әдебиеттің молаюымен байланысты. Олар қазақ елінің Октябрьден кейінгі ғылым прогресс дәуірінде пайда болды. Сондықтан әдеби тілдің стильдер жүйесінің бұл саласы жаңадан, кейін пайда болды [2; 48]. Р.Сыздық: «Өткен (он тоғызыншы) ғасырдың соңғы онжылдықтарынан бастап қазақ тілінде көпшілікке арналған жартылай ғылыми әдебиет жанры жанданды. Сол кездегі қазақ қауымында жиі кездесетін адам мен малдың ауру-індеттері, қазақ қоғамының экономикасы (кейбір кәсіптер туралы), мәдениеті т.б. жайында жарық көрген кітапшалар — қазақ тіліндегі ғылыми-көпшілік әдебиеттің алғашқы көріністері», — дей келіп, бұл стильдің едәуір етек жая бастаған тұсы — үстіміздегі (жиырмамыншы) ғасырдың басы, ал нағыз өркендеген, айқындалған дәуірі — қазіргі кезең деп тұжырымдайды [3]. Әрі бұл ғалымдар көзқарасын бұл кезеңдегі аталған бағыттағы әдебиеттерді «жартылай ғылыми мазмұнды әдебиет», «ғылыми-көпшілік әдебиет» деп атаулары да дәлелдей түседі. Яғни, терминдердің қазақ тіліне аударылуы XIX ғасырда орын алғанымен, ғылыми-техникалық мәтіннің маңызды бөлшегі ретіндегі негізгі аударма жұмыстары 1920 жылдардан басталған. Ал XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында аударма мәселесі алғашқы қазақ баспасөзінде де байқалды. Яғни қазақ тілінде жарық көрген алғашқы газет-журнал беттерінде аударма мақалалар, хабарлар жарияланды.

Бұл туралы академик Ө.Айтбайұлы былай дейді: «Сөздердің терминге айналуы, тілдің терминологиялық жүйесінің пайда болуы белгілі бір объективті себептермен түсіндіріледі. Лексиканың осы қатарына көңіл бөліп, оны жинақтау, насихаттау әрекеті XVIII ғасырдың аяғы, XIX ғасырлардың басынан бастау алған екен. Сол кездегі тамтұмдап қазақ тілінде шыға бастаған газет, журналдар материалын қарасақ, термин деген айдар тағып, ауыз толтырып айта алмағанмен, терминдік қызметі айқындала бастаған сөздер тізімдерін беру тәжірибесін кездестіреміз» [4; 58].

Қазақ тілінде ғылыми стильдің, аударма ісінің, термин сөздердің қалыптасуында алғашқы қазақ баспасөзінің алар орны ерекше. Ол туралы алғашқы газет-журналдар тілін зерттеушілер Б.Әбілқасымов, Б.Момынова, С.Исаевтар, қазақ әдеби тілін зерттеуші Р.Сыздық, терминтанушылар Ө.Айтбайұлы, Ш.Құрманбайұлы, т.б. еңбектерінде айтылған.

Б.Әбілқасымов, Б.Момынова, С.Исаевтың еңбектерінде мерзімді баспасөз тілінің әдеби тілге, көптеген сөздер мен тілдік құбылыстарды қалыптастыруға, оны тілдік нормаға енгізуге әсері сөз болады.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы мерзімді баспасөз тілін әңгімелей отырып, Р.Сыздық сол тұстағы газет беттерінен «үш-төрт түрлі стильге жататын материалдарды табуға болады: ең көбі қоғамдық-публицистикалық стиль, ғылыми стиль (тарихи-этнографияға арналған мақалалар), көркем әдебиет стилі және ресми іс-қағаздар стилі» деп жазады [5].

Халық мұрасын жинастырып бастырушы Ү.Субханбердина «Дала уәлаяты газетінің» халықты өнер-білімге, мәдениетке шақырудағы рөлін, қазақтың жазба әдеби тілінің дамуына жасаған ықпалын сипаттай отырып, оның бетінде «қазақ тілінде бұрын болмаған қоғамдық-публицистикалық, ресми іс қағаздары стильдері қалыптасты, ғылыми стильдің негізі қаланды» дегенді айтады [6].

Ұлттық баспасөзіміздің алғашқы қарлығаштары «Түркістан уәлаятының газеті» мен «Дала уәлаяты газетінің» тілін зерттеген Б.Әбілқасымов «жалпы газет-журнал тілі дегеніміздің өзі бірнеше стильдік тармақтарды қамтиды» дей келіп, газеттер бетінен көркем әдебиет стиліне жататын туындыларды да, ғылыми әдебиеттер стиліне жататын мақалаларды да, тіпті іс қағаздары үлгілерін де кездестіруге болатынын айтады. «Сондықтан, — дейді ғалым, — қазақ тіліндегі алғашқы газеттердің беттерінде жоғарыда аталған стильдердің алғашқы негіздері қаланғанын көреміз» деп түйіндейді [7; 37].

XIX ғасырдың орта ширегінде қазақ тілінде «Дала уәлаяты газетінен» басқа бірде-бір баспасөз органының болмағанын айта отырып, З.Тұрарбеков төмендегідей пікір айтады: «Газет сол дәуірдегі қазақ халқының өмірінен әр түрлі мәлімет беретін шежіре іспетті болуымен қатар, белгілі дәрежеде ғылыми, әдеби және шаруашылық мәселелерінен нақты мәлімет беретін, ғылым, білімді насихаттайтын журналдың әрі көпшілікке арнап шығарылатын кітаптардың рөлін де атқарды» [8].

Бұл туралы сол газет-журналдар жарық көріп тұрған заманның өзінде Ж.Аймауытов айтып кеткен болатын: «Кітап, құрал жоқтықтан осы күнгі газет, журналдар мектепке кітап орнында қолданылып тұр. Ендеше, газеттеріміз — әрі хабар, әрі кітап болып отыр», дей келе, газет бетінде терминдердің дұрыс берілуіне қатаң талап қояды [9].

Бұл пікірлерден қазақ тіліндегі ғылыми стиль бастауы алғашқы баспасөз беттерінен орын алғанын байқаймыз. Жалпы, өз кезеңіндегі ғылыми жаңалықтарды баяндау арқылы халыққа

ғылымның түрлі саласынан ақпарат беруде баспасөздің орны зор. Ондай мәліметтерді алғашқы қазақ газеттерінен де кездестіруге болады. Әрі бұндай бағыттағы мақалалардың көпшілігі орыс тілінен аударылып басылғандықтан, ғылыми мәтінді қазақ тіліне аудару мәселесінің де бастауы осы кезеңде жатқанын аңғарамыз.

Мәселен, «Түркістан уәлаяты газетінің» «Ғылыми хабарлар» деген бөлімінде түрлі ғылым салаларынан ақпарат беретін мақалалар жарияланып отырған. Олар, негізінен, жер, күн, ай туралы, ай мен күннің тұтылуы туралы түсініктер, жаңбыр, тұман, ауа, найзағай туралы ғылыми түсініктер, дәрі-дәрмек туралы, дәрігерлік көмек жайында, малдың түрлі жұқпалы ауруларының сипаттамалары, оларды емдеу жолдары жөнінде, алғаш аспанға ұшу, пошта-телеграф қатынасы жайында, ақша айналымы, банк туралы мәліметтер, өнер-білімнің, оқудың пайдасы туралы хабар беретін мақалалар. Мысалы, «Күн тұтылғанның хабары», «Жер туралы», «Жердің үлкендігі мен қандай екенін сөйлейік», «Күн, түн, жаз басы, күз, жаз, қыс неліктен болатынын жаңалық», «Шар тақырыпты», «Ғауа тақырыпты», «Безгек дәрісі», «Чечек тақырыпты», «Адам бір жері отқа күйсе...», «Жизак қаласында қара малға чума деген ауру келіп еді, бұл ауруды жайылып кетпеске қылған амалдар осы», «Магеллан сөзінің аяғы», «Почта тақырыпты сөз», «Телеграф турасында бірнеше сөз айталық», «Оқу-жазу тақырыпты», «Білгіңіз келсе қай істі бастасаңыз оқусыз, ғылымсыз болмайды», «Банке қақында», «Шегіртке тақырыпты», «Алыста, күн шығар жақта» (Жапония туралы), «Орыс газетінде жазыпты ағаштан жасалған үй...», «Жібек құрты тақырыпты Россия газетінде осылай деп жазыпты», «Орыс газетінде жазылып келген хабар» (Ауғаныстан туралы), «Түркстан орыс газетіндегі хабар» (жұқпалы аурулармен күресу), «Орыс газетінде жазыпты біздің орыс жұртының өнерман адамдары...» (орыс кемесінің жер шарын айналуы туралы) т.б.

Жалпы «Түркістан уәлаяты газеті» осы секілді мақалаларды орыс тілінен аударып жариялай отырып, қазақ халқына сол кездегі түрлі ғылыми жаңалықтарды жеткізген. Яғни, газет қазақ тілінде ғылыми стиль мен аударма ісінің қалыптасуына өзіндік үлес қосқан. Ендеше бұл газетті «баспасөз бетіндегі ресми аударманы қазақ даласына алғаш әкелген газет» деп атау орынды [10].

«Дала уәлаяты газеті» орыс тілінде жарық көрген «Киргизская степная газетаның» қазақша нұсқасы болып табылады. Сондықтан да бұл газеттің аударма ісіне, ғылыми мәтінді аудару ісіне қосқан үлесі зор. Газеттің «ресми емес» бөлімінде жалпы ғылым-білімге қатысты, ғылым мен техниканың жаңалықтарына арналған, көпшілікке пайдалы мақалалар орыс тілінен аударылып беріліп отырған. Мысалы, «Мәскеу шаһары турасында», «Түрік халықтары», «Алтай тауы турада», «Ташкент қаласы турасынан», «Жапония деген жерде» (жанартау туралы), «Түркістан турасынан», «Сибирь турасынан», «Бұрынғы заманда адамдар қалайша жазуды үйренді», «Тасқа салынған суреттер һәм жазулар», «Біздің қазақ тілі туралы», «Мемлекет тілдері», «Не себептен жерлердің сілкінгені пайда болады», «Күннің күркіреуінің һәм күннің жарқылдағанының һәм жәйді түсірмейтін сайманның баяны», «Жер, күн һәм жұлдыздар турасының баяны», «Жер кимылдау қақында», «Жұғымтас науқас турасында», «Көкірек ауруға қылатын дәрі», «Мерезге қылатын ем дару», «Сибирская язва, яғни жамандату, топалаң, аусыл дертінің белгісі, һәм оның әуелгі уақытта емделуі», «Шешек ектірудің пайдасы», «Дәрігер жәрдемі», «Не себептен шешек ектіру керек», «Дерттің бәрін жазатын дәрі», «Дәрігер һәм дәрілер», «Ғылым хабарлары», «Ауаның жақсы, жаман болудағы белгісі», Құйрықты жұлдыз һәм ағатын жұлдыздар», «Әр түрлі ағаштар турасында», «Телеграф», «Кісілердің аспанға ұшқанының баяны», «Тартатын темекінің шыққаны турасында бұрынғыдан қалған сөз», «Шай һәм оны қалайша пайдаланалулар жиһан дүниенің әр тараптарында» т.б. Осылай ғылымның сан-саласын мейлінше қамтыған мақалалар арқылы тұрғындарға ғылыми жаңалықтардан хабар беріп отырған. Сонымен бірге аталған газет орыс тілінен аударма газет болғандықтан, оның бетінде аударма мәселесі де сөз болған. Онда аударманың тілі мен оның қазақ оқырмандарына түсінікті болу талаптары туралы пікірлер жарияланған. «Газет шығаратындардың мейлінше жәһәт қылатындары орысшадан переуад қылған мезгілде халден келгенше анық қазақ тілімен жазуға, оқитын қазақтарға ұғымды қылып». «Орысшадан переуад қылғанда тұп-тура сөз алдырмай, орысша ретіменен переуад қыламын деп әуре болу жарамайды. Әсіресе ұзақ сөздер келген уақытта наһу қағдасымен қосылған, сондай болғанда ұзақ сөздерді ретіменен бөліп әрқайсысын бөлек переуаддаб ортасын жөніменен қосу керек» деп сөзбе-сөз аударуға қарсы пікір білдіреді. Яғни, «Дала уәлаяты газеті» қазақ тілінде ғылыми стильдің, аударма ісінің қалыптасуына үлкен үлес қосқан. Сондай-ақ газет бетінде аударма ісіне талап қоятын пікірлердің басылуы да бұл мәселенің бастауы осы кезеңде жатқандығын дәлелдейді.

Қазақ тіліндегі алғашқы журнал «Айқапта» да ғылыми түсінік беретін мақалалар жарияланып отырған. Ол үшін журнал бетінде арнайы «Кітаптар хақында һәм ғылым баптан кеңестер», «Библиография және ғылыми мақалалар» атты бөлімдер жұмыс істеген. Онда медицинаға, агротехникаға, тіл біліміне қатысты мақалалар жарық көрген.

Бұл мақалалар тілі қазақ оқырмандарына сәйкестендіріліп жазылған. Орыс тілінен аудару барысында қазақ ұғымына жат сөздер мен түсініктерге қарапайым тілмен сипаттама беріп отырған. Мәселен, пароход, теплоход, поезд, телефон, электр шамы сияқты сөздерді халыққа түсіндіру үшін «атсыз арба», «майсыз шам», «неше жүз шақырым жерден сөйлесетін құрал» деген секілді жолдармен түсіндіруге тырысқан: «Қаланың баласы білімді, ойлы. Ол таң қаларлық істер істейді. Отты дүние айналған теңізді кезеді. Айшылық жолды алты аттайтын атсыз арба жасайды. Майсыз шам жандырды. Неше жүз шақырым жерден сөйлесетін құрал жасайды, қанатсыз көкке ұшып, бұлтқа араласады» (А. 1912.1). «XIX ғасырда электірік деген жат нәрсе білінді. Бұл электірік күшімен қандай алыс жерден сөйлесуге болады. Сағатына 9–10 шақырым жер жүретін от арбалар шықты. Еуропаның зор қалаларының көшелерінде осы электірік арбалар адамдарды алып жүреді. Мұны трамбай деп атайды» (А. 1913.1).

Газет-журнал беттерінде бұндай мысалдар көптеп табылады. Бұл орыс тілінен ғылыми мақалаларды аударғанда халыққа барынша түсінікті болуды мақсат етіп, еркін баяндау тәсілімен аударғанын аңғартады.

Алғашқы қазақ баспасөз құралдары қазақ тілінде аударманың, ғылыми аударманың негізін қалыптастыруда көп еңбек сіңірді.

Сонымен бірге бұқаралық ақпарат құралдары термин қалыптастыруға қомақты үлес қосқан. «Қазақтың мерзімді баспасөзі бұрыннан қолданылып келе жатқан сөздерді сол күйінде ғана пайдаланып немесе оларға жаңа мағыналық реңк беріп, тіркесімділік қабілетін арттырып, қызметін кеңейтіп қана қойған жоқ, сонымен бірге оларды жаңа мағынада қолданып, жаңа сөздер жасап та отырды. Тілде сөз жасаудың осы лексика-семантикалық жолы баспасөзде мықтап өркендеп, әдеби тілді дамытып, байытуға елеулі үлес қосып келеді [11]. Яғни, баспасөз беттерінде тілімізде ертеден қалыптасқан сөздерге жаңа мағына үстеу, мағынасын кеңейту, не тарылту мәселесі алғашқы қазақ газет-журналдарында да кездеседі. Сонымен бірге орыс тілінен аудару арқылы берілген ақпараттар тілінде аударма жолымен жасалған жаңа сөздер, аударылмай сол күйінде алынған сөздер де ұшырасады. Алғашқы қазақ баспасөзінде орын алған бұл үдеріс термин жүйесінің қалыптасуына да ықпал еткен. Жалпы алғашқы баспасөздегі терминдерді Б.Әбілқасымов үшке бөледі:

1) жалпы ғылымға, оқу-ағартуға байланысты терминдер — ғылым, ағач, су ғылымы (ботаника), тау-тас ғылымы (горное дело), жан-жануарлар ғылымы (зоология), ғұлама (профессор), ұстаз (учитель), шәкірд (ученик) т.б.;

2) лингвистикалық терминдер — әліфби (алфавит), қатты әуез (дауыссыз дыбыстар), лұғат (тіл), әуез (дыбыс) т.б.;

3) заңға байланысты терминдер — суд, жаза, абақты, залок, кефіл, жауабкер, адукет, куә, жан алу (присяга), ыхтияр (право) т.б. [7; 120].

Дегенмен де алғашқы қазақ баспасөзінде жарияланған ғылыми тақырыптағы мақалалардың тілін зерделегенде, бұдан басқа табиғаттану саласында қатысты — жер, күн, ай, күннің күркіреуі, найзағай, жер сілкінуі, жұлдыз т.б.; медицина саласына қатысты жара, жаралы, тән, дәркер (врач), мақта, ұйқы тамыры (сонная артерия), дерт, дәрі, мерез, көкірек ауру, емдеу, ектіру, шешек т.б.; телеграф, пароход, теплоход, поезд, самолет, телефон, электр шамы, завод-фабрика сияқты техника ғылымдарына қатысты терминдер де кездесетіндігін байқаймыз. Яғни алғашқы қазақ баспасөзінің беттерінде термин сөздер ғылымның тек ғалым айтқан салаларымен шектелмейді екен.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында газет-журнал бетінде жарық көрген термин сөздер кейінірек тілімізде басылып шыққан алғашқы оқулықтардан да орын алды.

Белгілі терминтанушы Ө.Айтбайұлы қазақ тіліндегі ғылыми еңбектер аудармасы XX ғасырдың бас кезінен басталғанын айтады. Ол аталған кезеңде ғылымның медицина, биология салаларынан қазақ тілінде кітапшалар жарық көргенін айтып, оның себебін сол кезде қоғамда көбейген адам мен мал ауруларын емдеу қазақ ішіндегі бақсы-балгерлердің, емші-тәуіптердің қолдарынан келмегендіктен, оқыған азаматтар ауруларды медицина жолымен емдеу қажет деп түсінгендігінен іздейді. Және ол кітаптар қатарына «Афат яки холера әңгімесі» (1905), «Қышыманың турасында» (1906), «Адамның чумасы турасында» (1911), «Чечек екендегі бірнеше ақыл» (1914) т.б. еңбектерді жатқызады [4; 168,169].

Алғашқы қадамын осылай бастаған аударма ісінде бірте-бірте қоғам дамуы салдарынан ғылымның әр саласында еңбектер жарық көре бастады. Ол еңбектер тілінде орыс тілінен аударғанда сөздердің орын тәртібін түпнұсқа тілдегідей қалдырып, қазақ тілі заңдылығына қайшы келу, орыс, татар, араб, парсы сөздерінің көптеп кездесуі сияқты кемшіліктер тілші-ғалымдар тарапынан аз айтылып жүрген жоқ. Дегенмен де, осындай түрлі кемшіліктерге қарамай, негізінен, оларды ғылым тілін қазақыландыруға әкелген бірінші саты деп түсіну қажет.

Жоғарыда аталған еңбектер XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың алғашқы онжылдығында жарық көрсе, осы үдеріс одан әрі дами түсіп, XX ғасырдың 20–30-жылдарында қазақ оқығандарының ғылымның өзге де саласындағы аударма еңбектерімен жалғасып жатты. Мәселен, А.Байтұрсыновтың 1912–1928 жылдардағы жарық көрген тіл білімі саласындағы еңбектері, М.Дулатовтың «Есеп құралы» (1918), М.Жұмабаевтың «Педагогикасы (баланы тәрбия қылу жолдары)» (1922), Х.Досмұхамедовтің «Жануарлары» (1922), «Табиғаттануы» (1922), Е.Омаровтың «Пішіндемесі» (1924), Ж.Аймауытовтың «Тәрбие жетекшісі» (1924), «Психологиясы» (1926) Қ.Кемеңгерұлының «Химиясы» т.б. көптеген еңбектерді жатқызуға болады. Бұл еңбектерде терминдердің басым көпшілігі орыс тілінен алынған терминдер болса, енді бір бөлігі тым шұбалаңқы құрылған терминдер деп те бағалап жүр. Әрине, бұл еңбектердегі атаулар өз тілімізге бейтаныс болғандықтан, ол атауларға балама табу өте қиын іс болды. Тіпті балама таппақ түгілі кейбір ұғымдарды бірнеше сөздермен әрең түсіндіруге болатын. «Ұғым барлық халықтарға ортақ болған соң ғана, оған балама табылады, ал ұғым бірінде бар, екіншісінде жоқ болса, эквивалент сөз түгіл, түсінік те болмайтыны белгілі нәрсе» [7; 259]. Сондықтан да ондай атауларды сол кездегі тілдік ортаның жағдайы, тіл білімінің даму деңгейі тұрғысынан бағалау қажеттігін айтып жүрген ғалымдар пікірін қолдаймыз.

XX ғасырдың басында жарық көрген алғашқы терминологиялық сөздік ретінде 1926 жылы А.Өтембаевтың аударуымен жарық көрген «Орысша-қазақша әскер атаулары» сөздігі, 1927 жылы Н.Қаратышқановтың авторлығымен шыққан «Пән сөздері» сөздігі мен 1931 жылы жарық көрген «Атаулар сөздігі» еңбегін жатқызуға болады. Ол сөздіктер тілінде де термин қалыптастырудың жоғарыда айтылған барлық жолдары қамтылған. Мәселен «Пән сөздерінде» *құрал, кемер (борт), жетек (буксир), бұранда (винт), серіппе (пружина), тығырық (гайка), бөгет (дамба), тартар, қозғаушы (двигатель), ұршық (катушка), қорландырғыш (конденсатор), шүлдік (ось), бұранда кілт, бетін ашқыш (отвертка), іскек (поршень), бұрау, бастырық (рычаг), ілініс (сцепление), тасу құралы, көлік (транспорт)* сияқты көптеген төл сөздердің қатысуымен жасалған техникалық терминдермен қатар, «*аптамабл*», «*арматыр*», «*әспалт*», «*бәк*», «*бөренке*», «*бемпел*», «*енженер*», «*мәшине*», «*тірес*» сияқты өзге тілді сөздерінің дыбыстық өзгеріске ұшырауы арқылы қалыптасқан терминдер де көптеп табылады. «Пән сөздері» ғылымның барлық саласының терминдер жүйесін толық қамтыды деп айта алмаймыз. Қазақ қоғамы үшін ғылым мен техниканың көптеген салалары әлі жетік таныс емес тұста жарық көрген еңбек екенін ескерсек, бұл орынды да.

Ал «Атаулар сөздігінде» *кемер (борт), бұранда (винт), тығырық (гайка), бөгет (дамба)* сияқты терминдер жоғарыдағы еңбектегідей өзгеріссіз алынса, оған қоса *қозғаушы (двигатель), тәптіш (деталь), табақша (диск), сайман (инструмент), шапқыш (косилка), көпсіткіш (луцильник), піспек (поршень), бұрау (рычаг), сепкіш (сеялка), сүзгі (фильтр), шынжыр (цепь)* секілді жаңа терминдер қамтылған. Және *аптабоз, аптамабел, аптатыртранспорт, күлтібатыр (культиватор), трактор, матор, матасекіл, ыстанок, панар* тәрізді тіл заңына бағындырылып алынған терминдерді де кездестіруге болады. Бұл сөздіктердегі терминдердің де Д.С.Лотте көрсеткен тәсілдермен жасалғаны байқалады. Екі сөздік тілінде кездесетін терминдер арасында *сайман, бөгет, серіппе, көлік, сүзгі* сияқты көптеген терминдер қазақ тілінің термин жүйесінде тұрақтанып қалса, *тәптіш* секілді тіл мамандарымен мойындалмаған атаулар да бар. Алайда кейбір мамандардың осы *тәптіш* сөзін «деталь» терминінің қазақша баламасы ретінде қолдану мәселесін көтеріп жүргенін де айту керек. Аталған сөздің *әр нәрсенің байыбына жеткізіп, анық-қанығын ашып, тәптіштеп түсіндіру* деген мағынаны білдіретін тәптіштеу деген етістік туатынын ескерсек, бұл тұста мамандардың сөздің түпкі семантикалық мағынасына назар аударатынын аңғару қиын емес. Шынында да, тәптіштеп түсіндіру (детально объяснить) сөзінің мағынасы бүге-шүгесіне дейін жеткізіп, түсіндіру болса, техника құралының бүге-шүгесі сол деталь екені анық. Сондықтан да бұл мамандар пікірінің негізі жоқ емес. Дегенмен қазіргі кезде бұл терминнің *бөлшек* деп бекітілгенін атап өту керек.

Жоғарыда аталған сөздіктер арасында аз зерттелгені «Орысша-қазақша әскер атаулары» еңбегі. Бұл еңбек туралы Е.Әбдірәсілов «Құрылымы мен құрылысы, терминдерді беру тәсілдері, аударып беру жолдары, кірме терминдерді қазақ тіліндегі нұсқасында жазу ұстанымы жағынан өз кезеңінде

шығарылған терминологиялық сөздіктерге, термин шығармашылығындағы ұстанымдарға ұқсас, сәйкес келеді» деп баға береді [12]. Аталған сөздік 2005 жылы Ш.Құрманбайұлының редакторлығымен қазіргі жазу емлесіне түсіріліп, қайта жарық көрді.

Ғылым мен техника саласында бұдан кейін жарыққа шыға бастаған оқулықтар мен оқу құралдарында осы сөздіктердегі терминдер толықтай қолданылды десе болады. Атап айтар болсақ, М.Әуезов аударған «Құрылыс материалдары» еңбегінде *ағаш, тас, құм, балшық, көпір, ірге, діңгек, көше, шатыр, еден* сияқты сөздерге терминдік мағына үстесе, *техникалық қасиет, шөкпелі заттар, табиғи зат, жасама зат, қалау тастары, жабу жұмысы* т.б. жаңа қолданыстар ұсынды. Еңбекте *кірпіш, пеш, жәшік, ізбес секілді өзгертіліп алынған және керамика, плита, минерал, бетон, шлак, битум* тәрізді өзгеріссіз қабылданған атаулар да орын алған.

Сонымен бірге 1930 жылдары баспа бетін көрген «Политехникелік мектепте электір жұмысы» (1931), «Отсыз жарық» (1932), «Техникалық насихат және оны ұйымдастыру» (1933), «Электрді шала білетіндерге көмекші» (1934), «Орта Азия Республикелерінің энергетике және ауыр өнерлі кәсібі» (1934), «Қимиа шабуылы» (1934), «Ғажайып сай» (1935), «Ауыл шаруашылық мәшинелері мен құралдары» (1936) сияқты еңбектерді де ғылыми-техникалық әдебиеттердің бастауы деп қарастырған жөн. Бұл еңбектерді жеке алып қарастырып отырған себебіміз жоғарыда айтылған 20-жылдардағы еңбектердің тілі, оларда қолданылған терминдер туралы бұған дейін де сөз болып жүр. Ал техникалық терминдерді қалыптастырудың алғышарты болып табылар бұл еңбектердің тілін зерттеп, ондағы термин қолданысы ерекшеліктері және олардың бүгінгі терминқорымызға қосқан үлесі туралы сөз ету міндетіміз деп санаймыз.

Жалпы, 1930–1940 жылдар аралығындағы ғылыми-техникалық аударма мәселесін сөз еткенде, алдымен бұл кезеңдегі еңбектердің дені аталған сала жаңалықтарын елге таныстыру мақсатында жазылғандығын айта кету керек. Ол туралы осы аралықта жарық көрген еңбектердің алғы сөздерінде де айтылады: «Бұл кітапта технике жағынан үгіт-насихат жазуға керек болған соң, түпкі темадан тысқары шығуға қажет болды. Бұның себебі құрғақ үгіт-насихат кітабынан әдеби тіл мен жазып, ғылым туралы жабайы оқушыны таныстырмақ. Атом және басқа түрлі ғылым мәселелерін соның үшін айтып кеттік» [13]. «Ең алдымен кітапта қимиялық құбылыс бойынша электір күші пайда болу жағын айтып, іс жүзінде таныстыру үшін *гірене лағыланыс, кэло (галло) сықылды элементтерін қолдан дайындау жағын көрсеттік. Екінші электірдің сым бойынша жүріп қыздыратын, жарық беретін күш барлығын білдіру үшін қысқа түрде электір төгі заңын (Ом заңын) жаздық. Үшінші электір құралдарына, электір мәшинелеріне сым орау туралы қысқаша мағлұмат беріп, электір магнетизм мәселесін енгіздік. Төртінші электір құралдарының қалайша жүруі туралы түсінік беріп, ол құралдармен іс жүзінде таныстыру үшін мәделдерін жасау жайын қостық» [14].*

Тағы бір дәлел ретінде еңбектердің аталуының өзін жатқызуға болады. Мәселен, «Электрді шала білетіндерге көмекші». Қазақ тілінде ғылыми-техникалық аударманың қалыптасуына негіз болған аталған еңбектердегі терминдердің жасалу жолдарын, олардың жазылу емлесін талдау жөн деп есептейміз.

Алдымен, 1931 жылы Қызылордада жарық көрген 47 беттік «Политехникелік мектепте электір жұмысы» еңбегін, 1932 жылы Қызылордада басылып шыққан 28 беттен тұратын «Отсыз жарық» еңбегі мен 1934 жылы осы қалада жарық көрген 88 беттен тұратын «Электрді шала білетіндерге көмекші» еңбегін, сондай-ақ 1934 жылы Ташкент қаласында жарияланған 64 беттен тұратын «Орта Азия Республикелерінің энергетике және ауыр өнерлі кәсібі» кітаптарын қарастыруды жөн көрдік. Ондағы себеп бұл еңбектердің барлығы бір ғылым саласына арналып жазылғандығы, әрі бұл сала — техникалық ғылымдардың бір бөлшегі екендігі.

Алғашқы «Политехникелік мектепте электір жұмысы» атты еңбектің авторы Айманұлы Жақып деп көрсетілген. Кітап негізінен қимиялық құбылыс бойынша электр күшінің пайда болуы, Ом заңы, электр құралдары, электр машиналары, электрмагнетизм мәселелері мен құралдардың қалай жұмыс істейтіндігін түсіндіру үшін модельдерінің жасалуы мәселесіне арналған.

Еңбекте *күш, аспап, тұз, күкірт, сым, күміс, мыс, өткізгіш, от тегі, су тегі, қышқылтым, қуат, салмақ, білік, мүсәтір, бөлшек* сияқты төл сөздерімізден жасалған және *элемент, электір, электролет, метал, электірод, радио, телепон, телегірап, матор, батари, бөлт, лампа, мәгінет, компас, сәнтіметір, мелліметір, мекірапон, істанок, піробке, кәллекір, подсебнек* тәрізді шет тілінен орыс тілі арқылы енген терминдер кездеседі. Соңғыларының бұлай жазылуын сол кездегі тілші ғалымдардың, жалпы бейлингвистикалық орта жағдайымен түсіндіруге болады.

Аталған еңбектердің екіншісінде, яғни «Отсыз жарықта» төл тіліміздің де, өзге тілдің де сөздері термин ретінде қолданылғанын байқауға болады. Төл тілімізден термин жасауға қатысқан сөздер қатарына *шыны сауыттар, сым, жарық, өткізгіш, білік, қызғыш, қоңырау, тарату тақтасы* сияқты көптеген сөздерді жатқызуға болады. Ал өзге тіл қорынан алынған термин сөздерге — *електір, мәнтер, лампы, панар, ыстанса, мәгінет, телегірап, төк, электірлену, батарейе, пуржыйна, рубилник, реостат* т.б. терминдер жатады. Байқап отырғанымыздай, өзге тіл сөздері қазақ тілі заңдылықтарына бағындырылып жазылған. Сонымен бірге атау сөздермен қатар бұл жерде *електірлену, мәгінеттену, жалғастыру, қосу, орнату, тарату, өткізу* сияқты етістік тұлғалы терминдердің де қолданылғанын айту керек. «Егерде *електір төгін (қоңырау батарейесінен делік) кеспелтек темірдің маңындағы (жан-жағындағы) сымдарға жіберген болсақ, жаңағы кеспелтек мәгінеттенеді. Мұны электір мәгінеті дейді. Өне бойы тұратын сымға өткізгіш орнату керек болды* [14]. Жалпы «Отсыз жарық» кітабы халыққа электр жарығының қалай, қайдан, шығатынын түсіндіру үшін жазылғандықтан, тілі жеңіл, жатық.

Келесі «Электрді шала білетіндерге көмекші» атты еңбек 88 беттен тұрады. Авторы Д.И.Сахаров, аударған Талжанова деп көрсетілген. Бұл еңбек тілінде де төл тіліміздің термин жасау мүмкіндігімен қатар орыс тіліндегі сөздер пайдаланылған. Еңбек соңында аталған салаға байланысты шағын орысша-қазақша 2 беттік сөздік берілген. Кітап бетіндегі терминдерді шартты түрде бірнеше топқа бөлуге болады:

1) төл сөздерімізбен жасалған дара терминдер — *күш (сила), қуат (напряжение), тегеурін (мощность), шүмек (кран), кескіш (зубила), желі (система, цепь), екпін (напор), оңашалау (изоляция), үлгі (формула), нұр (луч), үйкелу (трение), тұтқырлық (сопротивление), шошала (будка), жаншу (давление), сиқы (модель), тиек (движок), жағу, тоғыстыру (включение), бақылағыш (контролер), ықпал (индукция), жұмырша (катушка), жинауыш (коллектор), бет (шкала), мырыш (алюминий), сілті (щелочь)* т.б. сөздер;

2) орыс тілінен өзгеріссіз алынған дара терминдер — *насос, тендір (тендер), уат (ват) килобат, бөлпірем, кілемм (клемм), мәлекүл, электірон, тыраныспорматыр, кәбіл, пәліс, әккүмүләтір, газ, іскіп (шквив), шунт, генератыр, барабан, потишпнік, статыр, ротыр, кәписент (коэффициент), асинқырон (асинхронно), электроскоп* т.б. сөздер. Бұл сөздер аударма тіл заңдылығына байланысты дыбыстық өзгеріске ұшыраған;

3) қазақ тілінің қосымшасын қабылдаған орыс тілді тұлғалы дара терминдер — *техникеші, бөлттік (вольтаж), синқырондас (синхронно)* т.б. терминдер;

4) қос тілдегі сөздердің тіркесуінен жасалған күрделі терминдер — *електір ағыны (ток), электір өткізгіш, электір саймандары, электір өріс басы (источник тока), жіберу (аттандыру) станциясы (отправительная станция), электір ағын қуаты (напряжение тока), алу стансасы (приемная станция), бөлт өлшеуіш (вольтметр), қызыл імпір нұры (инфракрасный луч), ауыспалы электір ағыны (переменный ток), тұрлаулы электір ағыны (постоянный ток), кәбіл желісі (кабельная сеть), беліс дөңселегіне ұқсас ротыр (ротор в виде беличьего колеса), мәгніттік сыпат (магнетизм), мәгніт алаңы (магнитное поле), Гәлбан өлшеуіші (гальванометр), телепон ықпалшысы (телефонный индуктор), жіберме реостат (пусковой реостат)* т.б;

5) қазақ тіліндегі сөздердің тіркесуі арқылы жасалған күрделі терминдер — *өткізгіш сым (провод), қайтып оралу (циркуляция), жаншу өлшеуіш (манометр), нобай бейнесі (схема), бесеке тұтқырлық (удельное сопротивление), еріме қоруыштар (плавкие предохранители), шорт жалғастыру (короткое замыкание), жөнші кітап (справочник), жарыспа тоғыстыру (параллельное включение), кезекпен тоғыстыру (последовательное включение), табан шойын жолдары (рельсы), бейтарап сызық (нейтральная линия), су екпін серіппесі (гидравлический удар), ішкі (өзіндік) ықпал (самоиндукция), қозғалу қуаты (кинетическая энергия), кіндіктес шығыршық (контактные кольца), ағызылып тазартылған (дистиллированный)* т.б;

6) орыс тілі сөздерінің тіркесіп келуінен жасалған күрделі терминдер — *електір техникесі, кәспіресір мәшинесі, телегірам аппараты, электір мотор, турбин мәшинесі, электір техник* т.б.

1933 жылы Қызылорда қаласында жарық көрген «Техникалық насихат және оны ұйымдастыру» атты 50 беттен тұратын еңбекте *индустриаландыру, электірлендіру, механикелендіру, қимиландыру* сияқты етістік тұлғалы терминдермен қатар *траныспорт, дібілгәтіл, кәмплекіс, кинорадио, киноматогірап, қуат, жылылық, өндіріс* тәрізді көптеген есім тұлғалы терминдер де кездеседі.

Техникалық терминдердің қалыптасуына көмек берген тағы бір оқулық 1936 жылы Қызылордада басылып шыққан «Ауыл шаруашылық мәшинелері мен құралдары» атты 495 беттен

тұратын еңбек. Бұл еңбекте ауыл шаруашылығына қажетті құралдар мен көліктер арнайы топқа бөлініп, барынша жетік сипатталады. Ауыл шаруашылық машиналары жалпы «*жер құйқасын өңдейтін машина-құралдар*», «*себу және отырғызу машинелері*», «*шөп жинайтын машинелер*», «*егін оратын жабайы машинелер*», «*молотилкелер, дән тазалайтын машинелер*», «*астық оратын комбайндар*», «*айрықша өсімдіктерді орып өңдейтін машинелер*», «*милирасиа машинелері*», «*мал азығын өңдейтін машинелер*» деп бөледі де, әрқайсысын іштен тағы бірнеше топшаға жіктейді. Жалпы кітапта күрек, кетпен, соқа, белдік, сым, білік, төлке, топса, тіркеу, тіреу, тақтай, тетік, тырма, көпсіткіш (қопсытқыш), шынжыр, сүйреткі, тырнауыш, тазалағыш, жырту, тілу, пышақ сияқты төл сөздерімізбен қатар *трактор, селендр, корпус, рама, конструксия, марклер (марки), диске, култибатор, абтомат* секілді орыс тілінен алынған терминдер де қолданылады. Сонымен бірге ауыл шаруашылығына тән *шөп, тұқым, картоп, капуста, мая, пішен, егін, бау, зығыр, жүгері, қызылша, сабан, күнжара* т.б. атаулар мен *турағыш, ұсатқыш, ұндағыш, қазғыш, ұшырғыш, сорттағыш, байлағыш, қопсытушы, артқыш, сепкіш, салғыш* сияқты түрлі машина атаулары кездеседі. Оқулықта жалпы машинелерді тірі күшпен жүргізілетін машинелер және машина күшімен жүргізілетін машинелер деп бөледі.

Жалпы 1930 жылдары терминдерді қазақ тіліне аудару жұмысында термин жасауда тілші-ғалымдар жіктеп берген тәсілдердің барлығы да қолданылған.

Бұл кезеңде ғылыми-техникалық аударма әдебиеттер тілінде ғылымды қазақыландыру ұстанымы басым болғандықтан, төл сөздеріміз арқылы жасалған терминдер көптеп кездеседі. Олардың арасында сәтті-сәтсіз шыққандары да бар, алайда аталған уақыттың аударма ғылымы үшін маңыздылығы — ғылыми-техникалық мәтінді оның ішінде нақты бір салаға арналған әдебиетті қазақ тіліне аудару ісіне бастау болғандығы. Ал кез келген жаңа бастамада кемшіліктер орын алары заңдылық. Дегенмен де 1920–1930-жылдары қазақ тілінде жасалған көптеген терминдерді қазіргі тілші ғалымдар да, сала мамандары да мойындап отыр.

Одан кейінгі кезеңдерде, яғни 1940–1990 жылдар аралығында, қоғамда орын алған тіл мәселесіне, тілдік ортаға байланысты ғылыми-техникалық аударма әдебиет тілінде, әсіресе терминдер аудармасында орыс тілі үстемдік жасады.

1940 жылдары халықаралық терминдерді аудармай қабылдау туралы Н.Сауранбаев былай дейді: «Ескі сөздік қор өз заманында жеткілікті, толық болғанмен, қазіргі жаңа ұғымды атауға сапа жағынан да, сан жағынан да жеткіліксіз болды, шахта, театр, актер, режиссер, депутат, инженер, роман, пьеса, кафедра, мотор, диалектика, логика, эстетика, проекция, оптика, хлор, академия т.б. сөздерге қазақ тілінің сөздік қорында сай келетін сөз жоқ, сондықтан оларды сол қалпымен алу керек». Одан әрі ойын нақтылай келе, 30-жылдардың соңына дейін *жоспар, пішіндеме* деп қолданылған *план, геометрия* деген сөздерді 40-жылдардан бастап өзгеріссіз алынғанын айтып, бұның себебін *пішіндеме* мен *жоспар* геометрия және план деген терминдердің мағынасын толық бере алмайды. Мұндай терминдерді аудармау керек», — деп түсіндіреді.

Н.Сауранбаевтың бұл пікіріне үн қосқан Қ.Шәріпов өзінің «Терминдеріміз тұрақты болсын» деген мақаласында: «...терминдеріміз көпке дейін өзгермейтіндей етіп, қолдан келсе ешуақытта өзгермейтіндей етіп, қайта қарап шығуымыз керек... Агитация мен пропаганда деген терминдерді бір кезде «үгіт», «насихат» деп келдік те, кейін насихатты «пропаганда» дейтін болдық... екеуі де шетелдік термин. Осыны ескеріп, бұларды агитация мен пропаганда күйінде қалдырып отырмыз. Демек, пропагандист, агитатор, агитколлектив, агитпункт деген терминдер сол қалпында қабылданады», — дейді [15].

1930-жылдары қазақ терминологиясында орыс тілінен өзгеріссіз қабылданған терминдер қазақ дыбыстарына сәйкестендіріліп жазылса, одан әрі, яғни, 30-жылдардың аяғында, тілімізге орыс алфавитіне тән дыбыстар енгізілгеннен соң, олар жаңа әліпби бойынша жазылды. Оның себебін М.Балақаев былай түсіндіреді: «Солай жазудағы мақсаттың бірі — термин сөздердің тұрқын бұзбай болса, екіншіден, бір сөзді әркім әр түрлі жазбай, бір түрлі жазып, олардың емлесін оңайлату еді... бұрыннан өзгертіліп айтылып, өзгертіліп жазылып жүрген *станса, Ресей, фабрика, тауар, жағратия* деген сөздер де *станция, Россия, география, товар, фабрика* деп орысшасындағыдай дұрыс жазылатын болды» [2; 104].

Сонымен, 1930-жылдардағы ұстанған жоғарыдағы қағидадан бері қазақ тіліне шет тілдік терминдер аударылмай алынды. Бұл үдеріс арқылы сөздік қорымызда шет тілдік сөздер үлесі көбейе түсті. Және бұл жағдай 1990 жылдарға дейін сақталып келді. Яғни, қазақ тілі терминологиясын

қазақыландыру үдерісі алаш зиялылары кезеңінде мықтап қолға алынған болса, кейінірек ол үдеріс мүлдем басқа бағытты ұстанды.

Мәселен, 1958 жылы жарық көрген 2 бөлімнен тұратын «Машинатану жөнінен жетекші құрал» атты оқулықта *күш, дөңгелек, жүріс бөлігі, жетектеуіш, серіппе, оталдыру, қоспа, қуат, үйкеліс, майлау, жұдырықша, өзекше, сырга* сияқты санаулы ғана терминдер қазақ тіліне аударылған. Сонымен бірге еңбекте кей терминдердің екі тілдегі нұсқалары қатар беріліп отырған. Мәселен, *үрлегіш, айдағыш (компрессор), бобышки (күшейтілген ойықтар), қалқандар (перегородки), төсем (прокладка), шплинт (мұрындық), жақтар (щетки), ілініс қабы (кожух), жағар май (смазка), қалыптар (колодки)*. Бұл терминдердің кітап бетінде мұндай жолмен берілуі терминдердің тіл білімінде осы нұсқасында бұған дейін көп қолданылмағандығынан не мүлдем қолданылмағандығынан деп есептейміз. Сөзімізге дәлел ретінде аталған терминдер ішінде тек *колодка* сөзі «Атаулар сөздігі» мен «Пән сөздерінде» және *компрессор* сөзі «Атаулар сөздігінде» берілгенін, оның үстіне *компрессор* сөзі *кәсіпкерлер* (ауа жиғыш мәшине) деп аударылғанын алға тартамыз. Сонымен қатар *прокладка* сөзі бұдан кейінгі машина құрылысына қатысты еңбектерде бірден *төсем* деп аударма нұсқасымен алынған (1966 жылғы «Машинатану» еңбегі). Бұның өзі қоғам дамуының әр кезеңінде тілімізде төл сөздеріміз арқылы мүмкіндігінше жаңа терминдер қалыптасып отырғанының белгісі.

1966 жылы жарық көрген «Машинатану» оқулығында 1958 жылғы жоғарыда аталған еңбектің тілінде орыс тіліндегі нұсқасымен берілген кейбір терминдер де қазақ тіліндегі нұсқасымен қатар берілген. Олар: *топса (шарнир), төлке (втулка), тірек (подшипник)* секілді санаулы терминдер. Мұндағы *топса* сөзі «Атаулар сөздігінде», ал *төлке* «Пән сөздерінде» дәл осы нұсқасында келтірілген. Аудармашылардың бұл жерде терминдердің қазақша нұсқасын аталған сөздіктерден алғаны байқалады. Сонымен бірге қарастырылып отырған екі еңбекте де *сүргілеу, бұрғылау, сору, оталдыру* тәрізді төл сөздерімізден жасалған етістік тұлғалы терминдер кездеседі.

Негізінен, аталған еңбектердің екеуінде де жоғарыда біз мысал еткен сөздерден басқа терминдер толықтай орыс тіліндегі нұсқасымен берілген. Бұдан соңғы жылдары шыққан аударма еңбектердің тіліндегі терминдерді аударуда ерекшеліктер болған жоқ. Сол 1940 жылдары басталған ғылым тілін халықаралықтандыру үдерісі 1990 жылдарға дейін жалғасты. Сондықтан да бұл кезеңдегі ғылыми-техникалық мәтіннің, терминдердің аударылу жағдайын анықтауға осы екі әдебиеттің аударма тілін талдау жеткілікті деп санаймыз.

Қазақ тіліндегі ғылыми-техникалық аударма үдерісінің даму кезеңдерінің соңғысы туралы, яғни 1990 жылдардан басталатын қазіргі кезеңді сөз еткенде кей ғалымдардың терминдерді қазақ тіліне аудару мәселесінде бұл кезеңнің 1920–1930-жылдармен ұқсастығы барлығын атап жүргендерін айтып кету керек. Біз қазір 1920–1930-жылдары басталған терминдерді қазақ тіліне аудару үдерісін арада ұзақ жылдық орыстану саясатынан болған үзілістен соң қайта жалғастырып отырғандаймыз. Бұл кезеңдегі ғылыми-техникалық терминдердің берілуінде терминжасамның барлық тәсілдері толығымен қатыстырылып жүр десек те, болады. Әрине, техникалық терминдер қатары ұлт тілінде жасалған атаулармен толығуда. Тек зерттеуші Н.Уәлидің «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» атты докторлық жұмысында халықаралық терминдерді пайдалану үрдісі Еуропада бастау алғанын айтып, оның себептерін де атап көрсететіндігін, ал Кеңес дәуірінде қазақ тіліне орыс тілінен тікелей қабылдау үрдісін қалыптастырған саясатты әсіре интертерминшілдік деп, қазіргі кезде орын алып отырған ғылым тілін қазақыландыру барысында артық кетіп жатқан тұстарды әсіре аудармашылдық деп атайтындығын айта кету керек [16].

Сонымен, қазақ тіліндегі ғылыми-техникалық аударма ісінің қалыптасуы, даму кезеңдері шартты түрде 4-ке бөлінеді. Бұл кезеңдердің әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Ғылыми мәтінді қазақ тіліне аударудың алғашқы нұсқалары қазақтың мерзімді басылымдарында беріліп отырды. Одан кейінгі 1920–1930-жылдары қазақ тілінде алғашқы нақты ғылым салаларына, оның ішінде техникалық ғылым салаларына арналған еңбектер жарық көрді. 1940–1990-жылдар аралығында ғылым тілін халықаралықтандыру үдерісі орын алса, тәуелсіздік алғаннан бергі кезеңде бұл жұмыс бірте-бірте жолға қойылып келеді. Дегенмен де әр кезеңде терминдер мүмкіндігінше қазақ тіліне аударылып отырғандығы белгілі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М. Қазақ әдеби тілінің мәселелері. — Алматы: Мектеп, 1961. — 25-б.
- 2 Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. — Алматы: Ғылым, 1984. — 184 б.
- 3 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV–XIX ғасырлар). — Алматы: Ана тілі, 1993. — 26-б.
- 4 Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі (қазақ терминологиясының негіздері). — Алматы: Рауан, 1997. — 240 б.
- 5 Балақаев М., Сыздықова Р., Жанпейісов Е. Қазақ әдеби тілінің тарихы. — Алматы: Мектеп, 1968. — 78-б.
- 6 Субханбердина У. Дала уәлаятының газеті. — 5-кіт. Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. — Алматы: Ғылым, 1996. — 17-б.
- 7 XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі / Жауап. ред. Б.Әбілқасымов. — Астана: Елорда, 2000. — 344 б.
- 8 Тұрарбеков З. Әдебиеттер достастығының дәнекері (қазақ аударма өнері жайлы ойлар). — Алматы: Қазақстан, 1977. — 82-б.
- 9 Жүсіпбек мұралары // Қазақ әдебиеті газеті. — 1989. — 6 қаңт. — 113-б.
- 10 Момынова Б. Газет лексикасы жүйесі мен құрылымы. — Алматы: Арыс, 2003. — 29-б.
- 11 Исаев С. Қазақтың мерзімді баспасөз тілінің дамуы. — Алматы: Қазақстан, 1983. — 90, 91-б.
- 12 Әбдірәсілов Е. Қазақ терминографиясының ғылыми-теориялық негіздері: Филол. ғыл. д-ры ... дис. — Алматы, 2007. — 22-б.
- 13 Ентон Н. Ғажайып сай / Ауд. Уәлиханұлы. — Ташкент: ӨзбекКСР мемл. баспасы, 1935. — 4-б.
- 14 Айманұлы Ж. Политехникелік мектепте электір жұмысы. — Қызылорда: Қазақстан, 1931. — 4-б.
- 15 Сауранбаев Н. Қазақ әдеби тілі және оның терминологиясын жасау туралы // Социалистік Қазақстан. — 1941. — 30 мамыр.
- 16 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: Филол. ғыл. д-ры ... дис. — Алматы, 2007. — 258-б.

А.Н.Насыритдинова

Этапы формирования научно-технических терминов в казахском языке

С развитием науки и техники происходит образование новых терминов разных сфер деятельности. Автор рассматривает современное состояние технических терминов, не обходя вниманием проблему их становления и развития. В статье выделено 4 этапа формирования технических терминов в казахском языке. На основании научно-технических переводов каждого из них определено состояние формирования и развития технических терминов в казахском языке.

The development of science and technology involves the formation of terms from different fields. As a matter of fact about the state-of-the-art of technical terms, we can not avoid the problem of their formation and development. For this purpose, the stages of formation of technical terms in the Kazakh language were identified in the article, which were divided into 4 stages. On the basis of scientific and technical translations of each stage were determined the state of formation and development of technical terms in the Kazakh language. And was noticed that at the each stage of technical term development all methods of term formation are used.